

İRƏVAN QƏZA MƏKTƏBİNİN İNKİŞAFININ İLKİN MƏRHƏLƏSİ (1832-1845-ci illər)

FƏRRUX RÜSTƏMOV

ADPU-nun İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının müdiri,

Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi.

E-mail: farrukhrustamov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2033-1678>

Məqaləyə istinad:

Rüstəmov F. (2025). İrəvan qəza məktəbinin inkişafının ilkin mərhələsi (1832-1845-ci illər). *Azərbaycan məktəbi*. № 3 (712), səh. 115–130

DOI:

10.30546/32898065.2025.3.1030

ANNOTASIYA

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra bölgədə ənənəvi məktəb və mədrəsə təhsili ilə paralel dünyəvi təhsil sistemi formalaşmağa başladı. Məqsəd qeyri-rus əhalisini ruslaşdırmaq, xristianlaşdırmaq və nəticədə rusiyalaşdırmaq idi. Çar Rusiyası yerli xalqları itaətdə saxlamaq, ruslaşdırma siyasətini mümkün qədər tez başa çatdırmaq, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə dövlət idarələrində işləmək üçün rus dilini bilən məmurlara olan ehtiyacı dünyəvi məktəblər vasitəsi ilə həyata keçirməyə çalışırdı. Çar Rusiyası ruslaşdırma siyasətinə dünyəvi təhsil sistemini regiona gətirməklə başladı. İmperiya milli ucqarlarla münasibətdə özünü daha mütərəqqi və inkişaf etmiş ölkə hesab etsə də, xarici ölkələrlə müqayisədə xeyli geridə idi. Rusiyanın mərkəzi quberniyaları üçün nəzərdə tutulan nizamnamənin əsasında 2 avqust 1829-cu ildə Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk Nizamnaməsi təsdiq olundu. Bununla da Cənubi Qafqazda Avropa tipli dünyəvi təhsilin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə əsasən Cənubi Qafqazda 20 qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulurdu və onlardan biri 1831-ci il yanvarın 11-də İrəvanda açılmalı idi. Müxtəlif səbəblərə görə qəza məktəbini nəzərdə tutulan vaxtda açmaq mümkün olmadı. Qəza məktəbi bir il sonra, 1832-ci il yanvarın 14-də açıldı. Qəza məktəbində aşağıdakı fənlər tədris olunurdu: 1) ilahiyyat və müqəddəs tarix; 2) koloqrafiya; 3) arifmetik; 4) rus dili; 5) yerli dillər. 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1869-cu illərdə Mirzə Elxanov İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləyib. 1836-1869-cu illərdə rayon məktəbində 364 azərbaycanlı şagird təhsil alıb. İkiillik qəza məktəbi sonralar üçillik qəza məktəbinə (1844), sonra progimnaziya (1869), daha sonra isə gimnaziya (1881) çevrildi.

Açar sözlər: İrəvan, dünyəvi təhsil, ibtidai təhsil, Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk Nizamnaməsi, qəza məktəbi.

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 17.02.2025

Qəbul edilib: 25.04.2025

THE FIRST STAGE OF DEVELOPMENT OF THE IRAVAN DISTRICT SCHOOL (1832-1845)

FARRUKH RUSTAMOV

Head of the Department of Primary Education Pedagogy at ASPU,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Honored Scientist

E-mail: farrukhrustamov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2033-1678>

To cite this article:

Rustamov F. (2025). The First Stage of Development of the Iravan District School (1832-1845). *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 712, Issue III, pp. 115-130

DOI:

10.30546/32898065.2025.3.1030

ABSTRACT

After the occupation of Azerbaijan by Tsarist Russia, a secular education system began to take shape in the region alongside traditional school and madrasa education. The goal was to Russify, Christianize, and ultimately assimilate the non-Russian population into Russian identity. Tsarist Russia tried to satisfy the need for Russian-speaking civil servants to work in state institutions through secular schools, to keep the local populations under control, to accelerate the policy of Russification as soon as possible, and to strengthen its power. Tsarist Russia began its policy of Russification by introducing a secular education system to the region. Although the empire considered itself a more progressive and developed country in its relations with the national borderlands, it was significantly behind compared to foreign countries. The first Charter for the schools of the South Caucasus was approved on August 2, 1829, based on the charter intended for the central provinces of Russia. Thus, the foundation for secular education based on the European model was laid in the South Caucasus. The statute provided for the opening of 20 district schools in the South Caucasus, one of which was to be opened in Iravan on January 11, 1831. Due to various reasons, it was not possible to open the district school at the intended time. The district school was opened one year later, on January 14, 1832. The following subjects were taught at the district school: 1) theology and sacred history; 2) calligraphy; 3) arithmetic; 4) Russian language; 5) local languages.

From 1836 to 1856, Molla Taghi Mahmud Oglu, and from 1856 to 1869, Mirza El Khanov worked as a teacher of the Azerbaijani language and Sharia at the Iravan district school. Between 1836 and 1869, 364 Azerbaijani students studied at the district school. The two-year district school was later transformed into a three-year district school (1844), then into a progymnasium (1869), and later into a gymnasium (1881).

Keywords: Iravan, secular education, primary education, the first Charter for the schools of the South Caucasus, district school.

Article history

Received: 17.02.2025

Accepted: 25.04.2025

Giriş

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra bölgədə ənənəvi məktəb və mədrəsə təhsili ilə paralel dünyəvi təhsil sistemi formalaşmağa başladı. İmperiyanın milli ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda həyata keçirdiyi təhsil siyasəti müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi idi. Cənubi Qafqaz çar Rusiyası üçün İran və Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmağa yeni imkanlar yaradırdı. Rusiya vacib strateji və iqtisadi məkan olan Qafqazı rus sənayesinin inkişafını təmin edəcək real xammal bazası hesab edirdi.

Məqsəd qeyri-rus əhalisini ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq idi. Çar Rusiyası yerli xalqları itətdə saxlamaq, ruslaşdırma siyasətini mümkün qədər tez başa çatdırmaq, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə dövlət idarələrində işləmək üçün rus dilini bilən dövlət məmurlarına olan ehtiyacı dünyəvi məktəblər vasitəsi ilə həyata keçirməyə çalışırdı.

Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk Nizamnaməsi

Rusiyanın mərkəzi quberniyaları üçün nəzərdə tutulan həmin nizamnamənin əsasında 2 avqust 1829-cu ildə *Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk Nizamnaməsi* (№3060) təsdiq olundu¹. Bununla da Cənubi Qafqazda Avropa tipli dünyəvi təhsilin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə, qəza məktəbinə hər cür azad təbəqəyə mənsub ailənin uşaqları daxil ola bilərdi (maddə 28).

Hər biri iki sinifdən ibarət olan qəza məktəbləri üçün iki müəllim nəzərdə tutulurdu. Bunlardan birini Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoru təyin edirdi ki, o, həm də həmin məktəbin

nəzarətçisi (müdiri) hesab olunurdu. İkinci müəllim isə ruhanilər arasından seçilmiş şəriət müəllimi² idi (maddə 29).

Şagirdlər qəza məktəblərinə ilkin bilik və bacarıqları yoxlanılmadan qəbul edilirdi. Maliyyə vəsaitinin vaxtında ayrılmaması, tədris binasının və müəllim evlərinin yoxluğu, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərindən dəvət olunan müəllimlərin gecikməsi qəza məktəblərinin vaxtında açılmasına mane oldu.

Nizamnaməyə görə, Tiflis, Qori, Telavi, Siqnax, Yelizavetpol (Gəncə-F.R.), Duşet, Qazax distansiyası, Kutaisi, Axalsix, Calaloğlu, Şuşa, Şamaxı, Quba, Bakı, Dərbənd, İrəvan (100 nəfərlik), Naxçıvan (50 nəfərlik), Ordubad, Mingrelı və Kulpda (50 nəfərlik)³ qəza məktəblərinin (cəmi 20 qəza məktəbi), Tiflisdə isə kişi gimnaziyasının açılması nəzərdə tutuldu. Qəza məktəbləri yalnız zadəganlar, tacirlər, sənətkarlar, şəhər sakinləri və fəxri vətəndaşlar üçün deyil, bütün təbəqədən olan insanların oğlan övladları üçün nəzərdə tutulurdu.

Cənubi Qafqazdakı bütün qəza məktəbləri Tiflis gimnaziyasının direktoruna təbə idi. Qəza məktəblərinin hər birinin saxlanılmasına ildə 3800 rubl (cəmi 119700 rubl) ayrılması nəzərdə tutulmuşdu⁴.

Cənubi Qafqaz diyarının maariflənməsinə töhfə verməyə çalışan Əlahiddə Qafqaz korpusunun baş komandanı qraf İ.F.Paskeviç hələ 1829-cu ildə "uyğun hesab edilən yerdə qəza məktəblərinin açılması" təklifini dəstəkləyəcəyini bildirmişdi⁵. Qraf. İ.F.Paskeviç Qafqazda ümumrusiya idarəetmə sisteminin tətbiqinin təşəbbüskarı olduğundan vahid idarəçiliyin, qanunların və təhsil sisteminin olmasını vacib hesab edirdi. Qafqazın işlər müdiri baron Rozen isə rus idarəçiliyinə tədricən keçməyin təşəbbüskarı idi.

¹ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. Tom IV. Sankt-Peterburg. 1829 g. S-Pb. 1830, s.571

² Nizamnamədə göstərilməsə də, ilahiyyat müəllimlərinin pravoslav uşaqlara pravoslav dininin əleyhinə heç bir fikir söyləməyəcəklərinə dair öhdəlikləri var idi.

³ Bu kənd indi Türkiyə Respublikasının inzibati ərazisinə daxildir.

⁴ Iz proshlogo Erivanskoy gimnazii. Gaz. "Kavkaz", 7 iyunya 1890, № 14.

⁵ Akty, sobrannyye Kavkazskoy arkheograficheskoy komissiiyey. T. 7. Kavkaz i Zakavkazye za vremya upravleniya generala-feldmarshala grafa Ivana Fedorovicha Paskevicha-Erivanskogo, 1827-1831. Tiflis Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. 1878, s.64-67 (№73)

Azərbaycan ərazisində ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşa şəhərində açıldı. Sonrakı illərdə Nuxa (30 dekabr 1831), Bakı (17 yanvar 1832) və Gəncə (8 fevral 1833) şəhərində qəza məktəbləri açılmaqla, digər qəza məktəblərinin açılması bir sıra səbəblərdən təxirə salındı. 11 yanvar 1831-ci ildə İrəvan şəhərində qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulsa da, bu, mümkün olmadı⁶. Açılmalı olan ikisinfli qəza məktəbinə Moskva İmperator Universitetinin məzunu Feodor Zboev nəzarətçi (həm də müəllim) təyin edildi. Həmin vaxt o, Vladimirski gimnaziyasında əsas müəllim (fənn müəllimi) vəzifəsində çalışırdı. İrəvan qəza məktəbinin açılması ilə bağlı təşkilatçılıq işləri Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoru E.Qruber tərəfindən ona həvalə edildi.

Tarixi gün: 14 yanvar 1832-ci il

O, məktəbin təşkili planını erməni vilayətinin başçısı general-mayor knyaz V.O.Bebutovla (1791-1858) müzakirə etmək və məktəbi açmaq məqsədilə 1831-ci ilin noyabrında İrəvana gəldi. Özü ilə Azərbaycan və erməni dillərinə tərcümə edilmiş 20 nüsxə "Xeyriyyəçilərin mükafatlandırılması haqqında Əsasnamə" gətirdi. Knyaz V.O.Bebutov həmin vaxt şəhərdə olmadığına görə məktəbin açılması xeyli ləngidi. Məktəbə şagird toplamaqda müəyyən çətinliklər var idi. Şəhər rəhbərliyi və yerli əhalinin nümayəndələri ilə aparılan söhbətlər öz bəhrəsini verdi. İrəvan ikisinfli qəza məktəbini böyük əziyyətdən sonra, 14 yanvar 1832-ci ildə 71 şagirdlə açmaq mümkün oldu.

İstər Bakıda, istərsə də İrəvanda dünyəvi məktəbləri rus və Avropa mədəniyyətinin müəllimləri hesab edən mütərəqqi fikir adamları ondan cəhalətə, savadsızlığa qarşı mübarizə silahı kimi istifadə etməyi planlaşdırırdı. Hətta Abbasqulu ağa Bakıxanov 1832-ci ildə azərbaycanlı uşaqlar üçün dünyəvi təhsil verən məktəbin layihəsini⁷ hazırlayaraq Qafqazın baş hakimi general baron V.Q.Rozenə təqdim etmişdi.

İlk vaxtlar qəza məktəbi İrəvan qalasının ərazisində tədrisə o qədər də yararlı olmayan birmərtəbəli binada yerləşirdi. 1832-ci ilin fevralında F.Zboev Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoruna yazdığı məktubda özünün möhkəm xəstəlməyinin səbəbini tədris binasının yarasızlığının təbii nəticəsi hesab edirdi. O yazırdı ki, mənzil rütubətli, döşəməsi torpaqdır, sobalar uyğun deyil. Həmin ilin avqust ayında o həm Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoruna, həm də şagirdlərin valideynlərinə məktəbi düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən çıxarmaq, pəncərələrini və sobalarını düzəltmək, sinfin torpaq döşəməsini kərpiclə örtməklə bağlı müraciət etdi. Digər tərəfdən məktəbin binası şagirdlərin yaşadığı məhəllədən xeyli uzaqda yerləşirdi. Məktəbin nəzarətçisini və şagirdlərin acınacaqlı vəziyyətini nəzərə alan knyaz V.O.Bebutov məktəbin yeni binaya köçürülməsinə göstəriş verdi. Məktəb azərbaycanlıların sıx yaşadığı Təpəbaşı məhəlləsindəki kilsənin həyətindəki 2 kiçik otaqlı mənzilə köçürüldü. Bu bina da məktəbin ehtiyaclarına uyğun deyildi və tədris üçün yarasız idi.

1834-cü ildə Pavel Dmitrevski məktəbə nəzarətçi (müdür) təyin edildi. O, öz hesabatında

⁶ Ermənistan Milli Arxivinin direktor müavini S.Mirzoyan faktları təhrif edərək məktəbin 1831-ci ildə açıldığını, məktəbə uzunmüddət X.Abovyanın rəhbərlik etdiyini və orada İrəvan, Yelizavetpol, Şamaxı uşaqlarının təhsil aldığı bildirir. İş arxivləşdirmək olan direktor arxiv sənədlərini təhrif edərək ilk gimnaziyanın məhz İrəvanda açılmasını sübut etmək istəyir. Həqiqətdə isə ilk gimnaziya Tiflisdə açılıb. S.Mirzoyanın gimnaziya kimi təqdim etdiyi məktəb ikisinfli qəza məktəbi olub. X.Abovyan fasilələrlə 5 ilə yaxın qəza məktəbinin nəzarətçisi olub. İrəvan kişi gimnaziyası 1881-ci ildə təşkil olunub. Bax: <https://ru.armeniasputnik.am/20170302/pochemu-v-rossii-bylo-mnogo-armyanskiy-prihodskih-shkol-6571148.html>

⁷ "Mayor Abbasqulu ağa Bakıxanovun 1832-ci il fevralın 20-də tərtib etdiyi müsəlman məktəbinin təsis edilməsi layihəsi" adlanan layihə 11 maddədən ibarət idi. Bu layihə reallaşmadı, amma təsirsiz də ötürmədi. Knyaz M.S.Vorontsovun təşəbbüsü ilə 1847-ci il aprel 18-də iki il müddətinə sınaq məqsədilə "Əli təriqəti üzrə müsəlman ruhani məktəbi haqqında nizamnamə" təsdiq edildi. 1848-ci ilin mayın 10-da şie məktəbi nümunəsində sünni məktəblərinin nizamnaməsi təsdiq edildi. Bu tip məktəblər Azərbaycan ərazisində geniş yayıldı. XIX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısı və 60-cı illərin əvvəllərində bu tip məktəblər tədricən bağlandı.

məktəbin acınacaqlı vəziyyətini belə təsvir edirdi: "Məktəbin otağının birinin şüşəsi yoxdur, kağızla örtülüb; döşəməsi torpaqdır, şagirdlər hərəkət etdikcə toz-torpaq sinfə dolur. Yağış yağanda vəziyyət düzəlməz olur, yağış sinif otağına damır. Otağın işıqlandırılması normal olmadığından şagirdlər hüsnxət dərində əziyyət çəkirlər" (Romanovskiy, Tverdyi, 1890). Bu səbəbdən də o, knyaz V.O.Bebutova yazdığı məktubda məktəbin tədris üçün yararlı binaya köçürülməsini xahiş edirdi.

1835-ci ilin martında İrəvan qəza məktəbində tədrisin vəziyyətini yoxlamağa gələn Tiflis gimnaziyasının müəllimi Voronkeviç də binanın tədris üçün yararsız olması qənaətinə gəlmişdi. Şagirdlərin darısqal, təbii günəş işığı düşməyən, nəm havalı otaqda dərs keçmələrinin, qışda soyuqdan, yayda cansıxıcı istidən əziyyət çəkmələrinin əyani şahidi oldu. Məktəbin binasının şagirdlərin sağlamlığına, xüsusən də görmə qabiliyyətinə ciddi təhlükə yaratmasını təsdiq etdi. Həmin dövrdə məktəbdə yalnız erməni uşaqları oxuduğundan onların valideynləri məktəbin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məktəb müdürünün heç bir təklifinə dəstək olmur, xeyriyyəçilik işinə qoşulmurdular.

Erməni keşişin tələbi ilə qəza məktəbinin öz binasından çıxarılması

Acınacaqlı hal o idi ki, 1835-ci ilin iyulunda Müqəddəs Sarkiz kilsəsinin erməni keşişinin tələbi ilə qəza məktəbi (otaqlar kilsəyə məxsus idi) öz binasından çıxarıldı.

Müəllimlər 87 şagirdlə qədim yunan filosofu Aristotel kimi açıq havada dərs keçmək məcburiyyətində qaldı. Həmin dövrdə İrəvanda təhsil müəssisələrinin sayı o qədər də çox deyildi. 1834-cü ildə İrəvanda 60 şagirdin təhsil aldığı 1 xalq məktəbi, 1827-ci ildə Üçmüədzindən köçürülmüş 1 erməni və 8 tatar (Azərbaycan-F.R.) məktəbi vardı. 9 məktəbdə 120-ə yaxın şagird təhsil alırdı ki, onlar da 20 qəpikdən 1

gümüş rubla kimi təhsil haqqı ödəyirdilər⁸.

Knyaz V.O.Bebutovun ciddi müdaxiləsindən sonra İrəvan qəza məktəbi yeni binaya köçürüldü, 1835-1838-ci illərdə şəhərin mərkəzi küçəsində (Astafyevski küçəsi) Stepan Vəkilovdan icarəyə götürülmüş (kiryə haqqı birinci il 50, sonrakı illər üçün 90 rubl nəzərdə tutulurdu) evdə fəaliyyət göstərdi. Müqavilə şərtlərində binanın təmiri ev sahibinə həvalə edilsə də, o, buna səhlənkarlıqla yanaşırdı. İmperator Nikolayın İrəvan vilayətinə səfəri ilə bağlı məlumat alan nəzarətçi Pavel Dmitrevski sinif otaqlarının qapı və pəncərələrinin rənglənməsini, döşəmənin hamarlanmasını, binanın divarının çöl hissəsinin səliqəyə salınmasını ev sahibinin hesabına həyata keçirmək istəsə də, buna nail ola bilmədi. İmperatorun İrəvana gəlişinin müqavilədə nəzərdə tutulmadığını əsas gətirən ev sahibi erməni xislətini işə salaraq təmirdən qəti şəkildə imtina etdi. Vəziyyətin acınacaqlı olmasını görən Tiflis vətəndaşı Kubalov ermənilərdən fərqli olaraq 1835-ci ildə qəza məktəbinin ehtiyaclarını ödəmək üçün 2000 rubl pul bağışladı.

Qəza məktəbinin nəzarətçisi həm sinifdəki mebellərin təmir edilməsini, yenilərinin alınmasını, həm də nəzərdə tutduğu təmir işlərini (sinif otaqlarının qapı və pəncərələrinin rənglənməsi, döşəmənin hamarlanması, binanın divarının bayır hissəsinin səliqəyə salınması) məktəbin vəsaiti hesabına aparmaq məcburiyyətində qaldı. Bu məqsədlə Qafqaz Tədris Dairəsinin poçetelindən məktəb üçün ayrılan vəsaitin müəyyən məbləğinin cari təmirə xərclənməsinə icazə alındı.

Məktəb binasının tədris üçün yararsız olması şagirdlərin məktəbdən yayınmasına səbəb olurdu. İlk tədris ilində məktəbə qəbul olunan 71 şagirddən fevral ayında cəmi 37-sinin qalması dediklərimizi təsdiq edir. Bu tendensiya sonrakı illərdə də davam edib, tədris ilinin əvvəlindəki şagirdlərin sayı ilə tədris ilinin sonundakı şagirdlərin sayında kəskin fərq olub.

⁸ Obozrenie rossiyskikh vladenyi za Kavkazom v statisticheskoy, etnograficheskoy, toponimicheskoy i finansovoy otnosheniya: proizvedennoe i izdannoe po vysokshayemu soizvoleniyu. SPb.: Tip. Departamenta vnesh. torgovli, 1836. Ch. 4. — 1836. s.275

1836-cı ildə İrəvan qəza məktəbinin müəllim heyətində dəyişiklik baş verdi. P.Dmitrevski 1938-ci ildə öz xahişi ilə tutduğu vəzifədən azad olundu, yerinə Lazarev İnstitutunun məzunu Melkom Xitarov təyin edildi. Onun fəaliyyəti uzun sürməsə də, məktəb üçün yeni binanın kirayə edilməsinə xeyli əziyyət çəkdi. İrəvan qəza rəisi və şagirdlərin valideynləri ilə görüşərək məktəbin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət haqqında onlara məlumat verdi. 1838-ci ildə Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoruna məktəbin vəziyyəti ilə bağlı xidməti məktub göndərdi. Orada məktəbin acınacaqlı vəziyyəti belə təsvir edilirdi: "Sinif otaqlarının uzun müddətdir ki, pəncərəsi və qapısı yoxdur. Yağan yağışlar, əriyən qar suları binanın damının qum qatını yuduğundan güclü küləklər hər yerdə çat yaradıb. Müəllimlər və şagirdlər soyuqdan, tavandan tökülən yağışdan, tüstü-dumandan əziyyət çəkir. Onlar mümkün xəstəliklərə tab gətirmək məcburiyyətində qalıblar" (Romanovskiy, Tverdy, 1890).

Qəza məktəbinin yeni binası: Seyid Hüseynin mülkü

1838-ci ildə onun təşəbbüsü ilə İrəvan qəza məktəbi üçün yeni bina kirayə edildi. Yeni bina İrəvan sakini Seyid Hüseynə məxsus idi. Onun mülkü 125 tümənə (500 rubl) kirayə edildi. Mülk məktəb üçün yararlı olsa da, şəhərin mərkəzindən uzaqda yerləşirdi. 1838-ci ildə İrəvan qəza məktəbində yadda qalan hadisələrdən biri hazırlıq sinfinin açılması oldu. S.Vəkilov hazırlıq sinfinə müəllim təyin edildi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qəza məktəbinin illik xərci 3800 rubl təşkil edirdi. Bu vəsaiti xəzinə (dövlət) ödəyirdi. İkisinfli qəza məktəblərinin hər birində iki müəllim işləyirdi. Bunlardan biri Zaqafqaziya məktəbləri direktorunun təyinatı ilə göndərilirdi. Azərbaycan İrəvan qəza məktəbində ilahiyyəti və yerli dilləri (Azərbaycan və erməni dili) 2 müəllimin tədris etməsi planlaşdırılırdı.

1839-cu ildə İrəvan qəza məktəbinin müəllim heyətinin tərkibi 5 nəfər təsdiq edildi. Həmin müəllimlərdən biri rus dili, coğrafiya və tarix

fənlərini, ikincisi hesab, hüsnxət, rəsm və rəsmxət fənlərini tədris edirdi. Üçüncüsü isə birinci sinifdə oxu və yazını, hesabdən ilk dörd əməli öyrədirdi. İlahiyyat və yerli dillərin (Azərbaycan və erməni) tədrisi üçün iki müəllim nəzərdə tutulurdu.

Fənn müəllimləri Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin təyinatı əsasında işə qəbul edilirdi. Yerli dilləri (Azərbaycan, erməni) tədris edənlər isə Tiflis gimnaziyasının Pedaqoji Şurasında qəza məktəblərində dərs demək hüququ qazanmaq üçün sınaq yoxlamasından (imtahandan) keçirdilər.

1839-cu ildə qəza məktəbinə İosif Mizandarov (27 oktyabrədək), 1839-1943-cü illərdə Fyodor Hacıfotov (yunan) rəhbərlik edib. İrəvan qəza məktəbinin müdirlərinin (nəzarətçilərinin) tez-tez dəyişdirilməsi pedaqoji prosesin ahəngdarlığına, müəllim və şagird kollektivinin dinamik inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Qəza məktəbinin özünün tədris binasının olmaması isə ciddi problemlər yaradırdı. Digər tərəfdən, nəzarətçi (müdür) vəzifəsinin müəllimliklə birləşdirilməsi olduqca qüsurlu və yolverilməz bir hal idi. Nəzarətçilərin (müdirlərin) 1-ci və ya 2-ci sinifdə həm də fənn müəllimi kimi çalışması onun İrəvan qəzasının tarixi yerləri, təbiəti ilə əyani şəkildə tanış olmağa mane olur, yerli əhali ilə təmaslarını məhdudlaşdırırdı. Cənubi Qafqazdakı digər qəza məktəblərinin iş təcrübəsini öyrənməyə, fikir mübadiləsi aparmağa, məktəbin infrastrukturunun yaxşılaşdırılması ilə bağlı təhsil məmurları ilə görüşlər keçirməyə onların demək olar ki, vaxtı qalmırdı.

İrəvan qəza məktəbində tədrisin reqlamenti digər qəza məktəbləri ilə eyni idi. Təsdiq olunmuş cədvəl əsasında hər gün 4 saat (2-si günortaya kimi, 2-si isə günortadan sonra) dərs keçilirdi. Hər dərs saat yarım keçirilir, çərşənbə və bazar günləri dərslər günortaya qədər davam edirdi. Dini və çar bayramlarında dərslər olmurdu. Şagirdlər 1 iyuldan 15 avqustədək yay tətilində olurdular.

Cənubi Qafqaz məktəblərinin ilk Nizamnaməsində qəza məktəbləri üçün məktəb binalarının tikintisi nəzərdə tutulsa da, İrəvanda bu ideyanın reallaşması xeyli vaxt apardı. Qəza

məktəbi üçün tədris binasının tikilməsi ideyası 1836-cı ildə knyaz V.O. Bebutov tərəfindən irəli sürülsə də, binanın tikintisinə 1838-ci ilin mayında başlamaq mümkün oldu.

Layihəyə görə, məktəbin tədris binası 20 otaqdan ibarət olmalı idi. Burada müdirin (nəzarətçinin) və 1 müəllimin yaşaması üçün də mənzil nəzərdə tutulurdu. Darvaza və daş hasarla əhatə edilən birmərtəbəli əsas bina fasad boyunca iki yardımçı tikili ilə birləşdirilməli idi. Tədris binasının tikintisi üçün xeyli vəsait – 7428 rubl 35 qəpik nəzərdə tutulurdu. Müqaviləyə uyğun olaraq podratçı təşkilat tikintini iki il müddətinə başa çatdıraraq istismara verməli idi. Binanın tikintisi podratçı Nazar Muraçevə həvalə edildi. Subyektiv səbəblərdən binanın tikintisi xeyli ləngidi.

Məktəbin nəzarətçisi (müdiri) Fyodor Hacıfotov 11 may 1840-cı ildə Cənubi Qafqaz məktəbləri idarəsinin direktoruna tikinti işlərinin ləng getməsi ilə bağlı məlumat verdi. 1840-cı ilin dekabrın 6-da İrəvan qəza məktəbinin nəzarətçisi (Fyodor Hacıfotov), layihənin memarı (Enfiadjev), tikintinin mühəndisi (Spirko) və İrəvan qəza rəisinin (Popov) iştirakı ilə tikintiyə baxış keçirildi və layihədən kənara çıxmalarla bağlı akt tərtib edildi. Tikintinin podratçısı N.Muraçevə dərhal düzəlişlərə başlamaq, çatışmazlığı aradan qaldırmaq tapşırıldı. O, tikinti normalarını pozaraq binanın tikintisini sürətləndirdi.

Tikinti müqaviləsinin və kirayə müddətinin bitməsinə baxmayaraq, məktəbin binası vaxtında hazır olmadı. 1835-1838-ci illərdə evini qəza məktəbi üçün kirayə verən erməni Stepan Vəkilovun müqavilə şərtlərini pozması məktəb rəhbərliyində ciddi narahatlıq yaratdı. Həmin hal yenidən təkrarlana bilərdi. 1838-ci ildən kirayəyə götürülən mülkün sahibi, əvvəldə

dediyimiz kimi, azərbaycanlı Seyid Hüseyn idi. O, müqavilə müddətinin bitməsinə baxmayaraq, məktəbin tikintisi başa çatana kimi mülkündən məktəb üçün təmənnasız istifadəyə icazə verdi.

11 iyun 1842-ci ildə əsas binada 4 otaq (3 sinif otağı və 1-i kitabxana üçün), iki yardımçı tikilidə 16 otaq (onlardan 1-i nəzarətçi və 1-i isə müəllim üçün nəzərdə tutulurdu), cəmi 20 otaq hazır oldu.

1842-ci ildə qəza məktəbinin köçəri həyatı başa çatdı və məktəb yeni tikilmiş binaya köçürüldü. 1832-1844-cü illərdə İrəvan qəza məktəbi ikisinfli məktəb kimi fəaliyyət göstərdi. Həmin dövrdə dərslər iki növbədə keçirilirdi. 1833-cü ildə qəza məktəbində 46, 1834-cü ildə 47 şagird⁹, 1835-ci ildə 87, 1836-cı ildə 88 şagird¹⁰, 1837-ci ildə 72, 1838-ci ildə 94, 1840-cı ildə 80, 1841-ci ildə 80, 1842-ci ildə 90 şagird oxuyurdu. Tədris resursları, dərslik və yazı materialları az idi.

Hər cür azad təbəqəyə mənsub ailənin (zadəganların, ruhanilərin, dövlət məmurlarının, fəxri vətəndaşların) oğlanları üçün nəzərdə tutulan İrəvan qəza məktəbi şəhərin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində əhəmiyyətli rol oynadı, təhsil və mədəniyyət mərkəzi kimi formalaşdı. Qeyd edək ki, kəndlilərin uşaqları və qızlar qəza məktəbinə qəbul edilmirdi.

İrəvan qəza məktəbini açmaqda əsas məqsəd yerli əhali – azərbaycanlılar arasında ibtidai təhsili və rus dilini yaymaq idi. Belə ki, həmin dövrdə İrəvan şəhərində 6709 (76,6%) nəfər azərbaycanlı, cəmi 2045 (23,3%) nəfər erməni yaşayırdı (Romanovski, Tverdy, 1890).

Qəza məktəbinin tədris həyatı

1829-cu il Nizamnaməsinə (№3060) görə, ikisinfli qəza məktəblərinin tədris planına¹¹

⁹ Başqa bir mənbədə isə 37 şagirdin oxuduğu bildirilir. Bax: Otnosheniye t.s Bludova, k.t.s. Uvarovu, ot 8-go fevralya 1834 goda, № 64 AKAK., t. VIII, d. 67, стр. 97-99. Fikrimizcə, rəqəmlərdəki fərq şagirdlərinin sayının ilin əvvəlinə və ya sonuna aid olması ilə bağlıdır.

¹⁰ Başqa bir mənbədə isə 60 şagirdin oxuduğu bildirilir. Bax: Obozreniye Rossiyskikh vladений za Kavkazom v staticheskoy, etnograficheskoy, topograficheskoy, finansovoy otnosheniya. V 4-kh ch., ch. IV. SPB.: 1836.c.275. Fikrimizcə, rəqəmlərdəki fərq şagirdlərinin sayının ilin əvvəlinə və ya sonuna aid olması ilə bağlıdır.

¹¹ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825-1881). Zakony (2575-3398). Tom IV. №3060. 1829 g. – Sankt-Peterburg. 1830, s.573

aşağıdakı fənlər daxil edilmişdi: 1) ilahiyyat və müqəddəs tarix; 2) qiraət; 3) hüsnxət; 4) riyaziyyatdan 4 əməl; 5) rus dili; 6) yerli dillər¹².

İrəvan qəza məktəbində siniflər üzrə tədris edilən fənlər və onlara ayrılan saatlar aşağıdakı kimi idi¹³. Ümumi nizamnamədə qiraət fənninin tədrisi nəzərdə tutulsa da, İrəvan qəza məktəbi üçün təsdiq edilən tədris planında qiraət fənninin adı yoxdur.

4. Şagirdlərin mükafatlandırılması üçün 50 rubl.

5. Kitabxana və dərs vəsaitləri üçün 150 rubl.

6. Müəllimlər evinin saxlanması və sair xərclər üçün 750 rubl.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərəcək 20 qəza məktəbi üçün 76000 rubl nəzərdə tutulurdu.

Tədris fənləri	Həftəlik saatlar		Həftəlik dərslər	Həftəlik saatlar
	I sinif	II sinif		
İlahiyyat	4	4	8	12
Rus dili	4	4	8	12
Yerli dillər	2	2	4	6
Hüsnxət	3	3	6	9
Riyaziyyatın başlanğıcı	3	3	6	9
Dərslər	16	16	32	
Saatlar	24	24	—	48

İlk vaxtlar nizamnamənin 33-cü bəndinə uyğun olaraq qəza məktəbinə qəbul olunmaq istəyən uşaqların sınaq yoxlamalarından (imtahandan) keçməsi vacib hesab edilmirdi. Qəza məktəbini uğurla bitirən məzunlar sərbəst şəkildə təhsillərini Tiflis gimnaziyasında davam etdirə bilərdilər.

İrəvan qəza məktəbinə dövlət xəzinəsindən ayrılan illik 3800 rublun aşağıdakı kimi paylanması nəzərdə tutulurdu:

1. Birinci və ikinci sinif müəllimlərinin hər birinə 1000 rubl (cəmi 2000 rubl).

2. Əlavə olaraq həmin müəllimlərdən birinə məktəbin müdiri olduğuna görə 250 rubl.

3. İlahiyyat və yerli dillər (Azərbaycan, erməni) fənlərini tədris edən müəllimlər üçün 600 rubl.

Nizamnamənin 29-cu bəndinə görə, ikisinifli qəza məktəbinə 2 fənn müəllimi nəzərdə tutulurdu. İrəvan qəza məktəbi öz fəaliyyətinə bir müəllimlə – Feodor Zboevlə (həm də nəzarətçi idi) başladı. 1833-cü ildə isə Moskva Lazerov İnstitutunun məzunu Zurab Xitarov İrəvan qəza məktəbinə ikinci müəllim təyin edildi. II sinifdə dərslər Feodor Zboev, I sinifdə isə Zurab Xitarov tərəfindən tədris olunurdu. 1834-cü ildə Zurab Xitarov vəfat etdiyinə görə onun dərsləri F.Zboevə həvalə edildi.

1833-cü ildə İrəvan gimnaziyasında erməni dilinin tədrisinə başlandı, İ.Umudyan erməni dili və erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə müəllim təyin edildi. Öz işinin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə, az sonra o, yerli əhalinin narazılığı əsasında vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı.

¹² Yerli dillər deyəndə Azərbaycan, gürcü, erməni, ləzgi və ya osetin dilləri nəzərdə tutulurdu. Dilin seçilməsi məktəbin şagirdlərinin hansı millətə mənsubluğundan asılı idi. İrəvan qəza məktəbində azərbaycanlılar, ruslar, gürcülər, dağlılar, ermənilər oxusa da, yerli dil kimi Azərbaycan və erməni dili tədris olunurdu.

¹³ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825-1881). Shtaty i tabeli. Tom IV. 1829 g. – Sankt-Peterburg. 1830, s.20

Onun yerinə keşiş S.M.Selyumov təyin edildi. 1833-cü ilin sonunda o, Türkiyəyə köçdüyünə görə onun yerinə naqis keşiş Ter Saak Ter-Stepanov təyin edildi. Qəza məktəbində azərbaycanlı uşaqlar oxumadığından Azərbaycan dili və şəriət müəllimi vəzifəsi vakant olaraq qalırdı.

İlk vaxtlar yerli əhalini qəza məktəbinə (rus məktəbinə) cəlb etmək çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Azərbaycanlılar arasında rus məktəbinə inamsızlıq hiss olunurdu. Onlar öz övladlarını xristianlığın təsirinə salmamaq üçün ənənəvi məktəblərə (məscid məktəblərinə və mədrəsələrə) üstünlük verirdilər. Bu səbəbdən də XIX əsrin ikinci yarısında da İrəvan quberniyasında əhali arasında məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən ənənəvi təhsil ocaqları üstünlük təşkil edirdi. Burada zümrə məhdudiyyəti olmadığına görə müxtəlif yaşlı oğlanlar (bəzən də qızlar) təhsil alırdı.

1834-cü ildə İrəvan qəza məktəbinin nəzarətçisi (müdiri) Pavel Dimitrevski öz rəisinə yazdığı məlumatda "azərbaycanlıların öz övladlarını erməni uşaqları ilə birlikdə oxutmaq istəmədiklərini" bildirirdi¹⁴.

1834-cü ildə İrəvan quberniyasının yerli sakinləri olan azərbaycanlıların uşaqlarını qəza məktəbinə vermək istəməməsi Qafqazın baş hakimi baron Q.V.Rozeni¹⁵ ciddi narahat edirdi. O bunun əsas səbəbini dövlət məktəblərində Quranın və Azərbaycan dilinin öyrədilməməsi ilə əlaqələndirirdi. Bu, təbii ki, ciddi bir səbəb idi. Ənənəvi təhsildən birdən-birə uzaqlaşmaq, yad dildə dua oxumaq çətin idi. Digər tərəfdən, çar Rusiyasının ermənilərlə müqayisədə azərbaycanlılara qarşı apardığı ayrı-seçkilik, İrəvan quberniyasının işğalı zamanı on minlərlə azərbaycanlının öldürülməsi, günahsız insanların edamı, döyüşdə iştirak edən azərbaycanlıların ilhaqdan sonra öz yurd-yuvalarını tərk edərək İrana, Osmanlı dövlətinə sığınması, ermənilərin bu qırğında xüsusi fəallıq göstərməsi, rus-xristian maarifçiliyinə inamsızlıq, xüsusi qayğı

ilə əhatə olunmuş ermənilərin anti-türk, anti-müsəlman siyasəti azərbaycanlıların rus məktəbində ermənilərlə birlikdə oxumasına mane olurdu.

Yalnız İrəvanda deyil, digər qəza məktəblərində də oxuyan şagirdlərin sayının az olması Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoru Qassin-Milleri də narahat edirdi. Bu səbəbdən də o, 1834-cü ildə Cənubi Qafqaz məktəblərinin nəzarətçilərinə (müdirlərinə) yerli əhalinin uşaqlarının rus məktəblərinə cəlb edilməsi üçün bütün imkanlardan maksimum istifadə etməyi tapşırırdı. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazdakı qəza məktəblərində təhsilə cəlb edilənlərin sayı xəzinədən ayrılan vəsaitə müvafiq deyildi. Bəzi məktəblərdə şagirdlərin sayı artmaq əvəzinə, getdikcə azalırdı.

Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından göndərilən müəllimlərin yerli xalqların adət-ənənəsindən, milli-mənəvi dəyərlərindən xəbərsiz olması, hətta bəzilərinin peşə fəaliyyətinə və ictimai işə biganə yanaşması Cənubi Qafqazda qəza məktəblərinin maddi-texniki bazasının, şagird kontingentinin və tədris resurslarının inkişafını ləngidirdi. İrəvan qəza məktəbinin digər bir problemi, ermənilərin alternativ özəl ibtidai məktəblər açması idi. Ermənilərin əksəriyyəti qəza məktəbinin fəaliyyətini təqdir etmir, uşaqlarını ruhani seminariyasına istiqamətləndirirdi.

Bu səbəbdən də İrəvanda ermənilərin açdığı xüsusi məktəblərə qarşı radikal tədbirlərin görülməsi, özəl təhsilin qadağan edilməsi, nüfuzlu Azərbaycan din xadiminin müəllim kimi məktəbə dəvət edilməsi nəzərdə tutuldu. Bununla yanaşı, Qassin-Miller məktəb nəzarətçilərinə məktub göndərərək onlardan mövcud nizamnamənin tələblərinə uyğun olaraq bütün şəhər və kənd uşaqlarının məktəbə pulsuz qəbul edilməsini yerlərdə təbliğ etmələrini, özlərinin və başqalarının uşaqlarını məktəbə göndərməyə sövq etmək üçün nüfuzlu şəxslərdən kömək istəmələrini tələb etdi. Özü isə o qədər də

¹⁴ Iz proshlogo Erivanskoy gimnazii. Gaz. "Kavkaz", 7 iyunya 1890, № 14.

¹⁵ Baron Qriqori Vladimiroviç Rozen 1831-1837-ci illərdə Qafqazın sərdarı olub.

uğurlu olmayan təkliflə çıxış etdi: “Müəllimlərin çalışqanlığı və fədakarlığı şagirdlərin sayına uyğun olaraq dəyərləndirilsin”.

İrəvan qəza məktəbinin müdiri Pavel Dmitrevski knyaz V.O.Bebutovdan məktəbyaşlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsinə kömək göstərməsini, valideynləri uşaqlarını hökumət tərəfindən açılmış məktəblərə göndərmələrinə razı salmasını xahiş etdi. Lakin knyaz V.O.Bebutovun da çağırışı ciddi səmərə vermədi.

12 may 1835-ci ildə Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında yeni nizamnamə (№ 8123) təsdiq olundu¹⁶. Yeni nizamnamədə qəza məktəbi üçsinipli nəzərdə tutulurdu ki, onun da birincisi hazırlıq sinfi hesab olunurdu (bənd 45). Yeni açılacaq qəza məktəblərinin əsas vəzifəsi şagirdləri Tiflis gimnaziyasına hazırlamaq idi.

Cənubi Qafqaz regionunun tələbləri nəzərə alınmaqla hazırlanan yeni nizamnamədə qəza məktəblərində, o cümlədən İrəvan qəza məktəbində xeyli dəyişikliyin həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu. Qəza məktəbi üçün xüsusi binanın tikilməsi, zəruri avadanlıqlarla təchiz edilməsi, kitabxana fondunun genişləndirilməsi, azərbaycanlı uşaqların dövlət məktəblərində ibtidai təhsilə cəlb edilməsi prioritet

məsələlərdən idi. Yeni nizamnamədə qəza məktəblərinin ştat cədvəlində və tədris planında xeyli dəyişiklik edildi.

Nizamnaməyə görə, Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Qori, Stavropol məktəblərinin tədris planına Azərbaycan dili fənni daxil edildi. Qəza məktəbində oxuyan digər millətlərin, xüsusilə də rusların Azərbaycan dilini öyrənməsinə xüsusi əhəmiyyət verildi. Dövlət məktəblərində, o cümlədən Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilini öyrənən şagirdlərin rəğbətləndirilməsi, Pedaqoji Şuranın qərarı ilə qızıl və gümüş medallarla təltif edilməsi, Cənubi Qafqazda xidmətə təyin edilmədə üstünlük verilməsi nəzərdə tutuldu (maddə 23)¹⁷.

İrəvan qəza məktəbinin ştat cədvəli Qori, Telavi, Siqnax, Yelizavetpol (Gəncə – *FR.*), Duşet, Qazax distansiyası, Kutaisi, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Quba, Bakı, Dərbənd, Naxçıvan, Axalkaliki və Lənkəran ikisinipli qəza məktəbləri ilə eynilik təşkil edirdi.

Əvvəlki tədris planı xeyli məhdud, təhsilin məzmunu səthi olduğuna görə yeni nizamnamədə qəza məktəblərinin tədris planına müəyyən dəyişiklik edilərək yeni fənlər — coğrafiya, tarix, həndəsə, rəsm və rəsmxət

İrəvan qəza məktəbinin ştat cədvəli [13]

	Əməkdaşların sayı	Əməkhaqqı (gümüş rubl)	Cəmi
Yuxarı sinif müəllimləri	2	300	600
Bunlardan birinə müdir vəzifəsinə görə	1	80	80
Hazırlıq sinfinin müəllimi	2	280	280
Yerli dil müəllimləri		200	400
Şagirdlərin mükafatlandırılması üçün			20
Kitabxana üçün			50
Müəllimlər evinin saxlanması, qulluqçular və digər xərclər			350
Cəmi: 1780			

¹⁶ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825-1881). Tom 10 (1835), Chast' 1. Zakony (7717-8356). Sankt-Peterburg. 1855, s.406.

¹⁷ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825-1881). Tom 10 (1835), Chast' 1. Zakony (7717-8356). Sankt-Peterburg. 1855, s.406

fənləri əlavə edildi. Fənn müəllimlərindən biri yuxarı siniflərdə rus dili, coğafiya və tarix fənlərini, digəri riyaziyyat, hüsnxət, rəsmxət və rəsm fənlərini, üçüncüsü isə birinci və ya hazırlıq sinfində rus dilində oxumağı və yazmağı, riyaziyyatdan 4 əməli öyrədirdi. Əgər şagirdlərin sayı çox olarsa, otaq şəraiti imkan verdiyi halda, dərslərin Lankaster metodu ilə aparılması tövsiyə edilirdi. Yeni fənlərin daxil edilməsi İrəvan qəza məktəbində də müəllimlərin sayının artırılmasına səbəb oldu. Həm birinci, həm də ikinci nizamnamədə qəza məktəblərində yalnız təhkimli olmayanların uşaqlarının təhsil alması nəzərdə tutulurdu¹⁸.

Nizamnamənin 20-ci maddəsinə görə, “ilahiyyat fənni yunan-rus inancının ehkamlarına uyğun olaraq öyrədildiyindən müsəlmanlar öz iradələri və direktorun əmri ilə bu dərslərdən azad edilə bilərdilər”. Bu qərar həm Tiflis gimnaziyasında, həm də qəza məktəblərində təhsil alan azərbaycanlılara aid edilirdi.

Tiflis gimnaziyasında, Tiflis, İrəvan, Bakı, Lənkəran, Şəki, Qazax distansiyası, Yelizavetpol (Gəncə-R.F.), Şuşa, Şamaxı, Quba, Bakı, Dərbənd, Naxçıvan, Axalsiki və Lənkəran qəza məktəblərində yerli dil kimi Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi idi. Bunun əsas səbəbi Qafqazda müstəmləkə-inzibati idarəçiliyin müxtəlif sahələri üçün etibarlı tərcüməçilər və məmurlar hazırlamaq idi.

Qəza məktəbinin ana dili və şəriət müəllimi: Molla Tağı Mahmud oğlu

Yeni nizamnamədən sonra İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dilinin və müsəlman hüququnun (şəriətin) tədrisi reallaşdırıldı. 1836-cı ildə Molla Tağı Mahmud oğlu İrəvan qəza məktəbinə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edildi. 1836-1856-cı illərdə qəza məktəbində çalışan Molla Tağı Mahmud oğlu azərbaycanlıların qəza məktəbinə cəlb edilməsində, onların ana dilini və şəriəti mənim-

səmələrində əhəmiyyətli rol oynadı. O, 20 ildən artıq bir müddətdə İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi işləyib, İrəvanda dövlət məktəbində ana dili və şəriəti tədris edən ilk azərbaycanlı müəllim kimi məktəbdə və dini camiiyyədə böyük nüfuz sahibi olub.

Molla Tağı Mahmud oğlunun həmkarı, qəza məktəbinin erməni dili və erməni-qriqoryan məzhəbi müəllimi isə əksinə, keşişə yaraşmayan hərəkətləri ilə yadda qaldı. V.Romanovski və P.Tverdyi erməni keşişinin müəllimə layiq olmayan hərəkətlərini tənqid edərək yazırdı: “qəza məktəbinin erməni dili və erməni-qriqoryan məzhəbi müəllimi xəstələndiyinə görə 4 ay dərəcə gəlməyib, uşaqlara tapşırıq verməyib, məktəbdə nalayiq hərəkətlərə yol verib, sərxoş vəziyyətdə dərəcə gəlib” (Romanovski, Tverdyi, 1890). Buna görə də qəza məktəbinin müdiri keşişə töhmət verib. Erməni keşişinə ünvanlanan xəbərdarlıq məktubunda deyilirdi: “əgər keşiş T.S hərəkətlərini yaxşılaşdırmasa, məktəb rəhbərliyi onun işdən çıxarılmasını xahiş edəcək. Çünki heç bir müəllimin məktəbi şərəfləndirməyən, onu rüsvay etməklə şərəfsizləşdirən bir adamla birlikdə xidmət etməsi düzgün və arzu olunan deyil” (Romanovski, Tverdyi, 1890).

Belə bir vəziyyətdə qəza məktəblərinə cəlb edilən şagirdlərin sayının artırılması inandırıcı görünmürdü. Məktəb müdirinin 1837-ci ilə aid hesabatından aydın olur ki, bir ay müddətində 20 nəfər şagird (bunların hamısı ermənilər idi – R.F.) bu və ya digər səbəbdən təhsildən yayınıb, məktəbə gəlməyib. Məktəbin müdiri baş verənlərin səbəbini erməni keşişinin məsuliyyətətsizliyində və işə vicdanla yanaşmamasında görürdü. Erməni keşişinin İrəvan qəza məktəbində yaratdığı dözülməz vəziyyət, məktəbin müdiri və müəllimləri arasında yaranmış münaqişə təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, şagirdlərin özəl məktəblərə axınına şərait yaradırdı. 1838-ci ilin məlumatına görə, heç bir perspektivi olmayan özəl (şəxsi) məktəblərdə

¹⁸ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825-1881). Tom 10 (1835). Chast' 1. Zakony (7717-8356) Sankt-Peterburg. 1855, s.410.

oxuyan şagirdlərin sayı qəza məktəbində oxuyan şagirdlərinin sayından çox idi.

Erməni keşişinin qəza məktəbində yaratdığı dözülməz vəziyyətdən xəbərdar olan Cənubi Qafqaz məktəbləri direktoru 1838-ci ildə erməni keşişinin (o, erməni patriarxının xahişi ilə uzunmüddətli məzuniyyətə çıxdı) müəllimə və ruhaniyə yaraşmayan hərəkətinin qarşısını almaq üçün İrəvan qəza məktəbinin müdürinə ciddi tapşırıq verdi.

Qəza məktəbinin direktoru knyaz V.O.Bebutova və şəhər polis rəisinə "erməni keşişinin uşaqların təhsili ilə məşğul olmasına icazə verilməməsi" ilə bağlı müraciət etdi. Lakin erməni əsilli knyaz V.O.Bebutov (1791-1858) dövlət məktəbinə inamsızlıq nümayiş etdirən erməniyə güzəştə getdi.

Knyaz V.O.Bebutov şəhərdə yaşayan məktəbyaşlı uşaqların hamısının təhsilə cəlb edilməməsinin səbəbini qəza məktəbinin imkanlarının məhdud olması ilə əlaqələndirərək general Yevgeni Aleksandroviç Qolovinə (baş idarəçi) özəl (şəxsi) məktəblərin açılmasına icazə verilməsini xahiş etdi. Knyaz V.O.Bebutovun müraciətinə hörmətlə yanaşan general Y.A.Qolovin 1838-ci ilin noyabrında İrəvanda Azərbaycan və erməni cəmiyyətlərinin (icmalarının) seçilməsinə tapşırıq verdi. Həmin cəmiyyət özəl məktəb açmaq istəyən bir neçə ləyaqətli şəxs seçib Tiflisə göndərməli idi. Yalnız Tiflis gimnaziyasında təşkil edilən sınaqdan uğurla keçənlər İrəvanda özəl məktəb açmağa bilərdi. Bu o qədər də asan məsələ deyildi. Belə ki, özəl məktəb açmaq iddiasında olanlar rus dili və hesabdən müsahibədən (sınaqdan) keçməli idilər. Qəza məktəbinin müdiri yerli hakimiyyət orqanlarından məktəb açmaq iddiasında olanlar rəsmi icazə alana kimi pərakəndə şəkildə açılmış özəl məktəblərin bağlanması xahiş etsə də, buna əməl edilmədi.

Bunun da nəticəsində İrəvanda özəl (şəxsi) məktəblərin sayı artdı. 1834-cü ildə İrəvanda 4 özəl məktəb olduğu halda, 1841-ci ildə onların sayı 10-a çatdı. Azərbaycanlı uşaqlar 10 yaşından 12 yaşına qədər ev təhsili alır, bundan sonra İrəvan qəza məktəbinə göndərilirdi. Etiraf edək ki, aparılan təbliğat işlərinə baxmayaraq,

azərbaycanlılar ənənəvi məktəblərə üstünlük verirdilər.

Cənubi Qafqazdakı müsəlmanlar arasında dünyəvi təhsilə marağı artırmaq məqsədilə müxtəlif tədbirlərdən və "reklamlardan" istifadə olunurdu. Belə təbliğatlardan sonra Cənubi Qafqaz məktəbləri direktorluğu tərəfindən Qafqazın baş idarəçisi Y.A.Qolovinə verilən məlumatda bildirilirdi ki, "Şamaxı, Şuşa, İrəvan, Bakı və Nuxada əhali öz uşaqlarını qəza məktəblərinə həvəslə verirlər. Lakin Axalsixi, Dərbənd, Naxçıvan və Tiflisdə gözlənilən nəticələri əldə etmək mümkün olmadı" (Pashaev, 1991). Həmin sənəddə uğursuzluğun səbəbi məscidlərin nəzdindəki məktəblərin mollalarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilirdi: "Onlar (mollalar-R.F.) təlim üçün hər uşaqdan pul alırlar. Öz şəxsi mənfəətlərinə görə rus məktəblərinə getməmək üçün əhalidə inamsızlıq yaradan mollalar valideynləri inandırmağa çalışırlar ki, uşaqları hər şeydən əvvəl fars və ərəb dillərini öyrənməlidir" (Pashaev, 1991).

Yerli əhəlinin onilliklərlə oturmuş ənənəvi təhsil mədəniyyətinin, təsəvvürlərinin birdən-birə dəyişdirilməsi çətin idi. Mollalar başqa dinə mənsub insanların təhsillə bağlı verdiyi vədlərə əhali arasında inamsızlıq yaratmaqla yanaşı, açılan dünyəvi məktəbləri nəinki dini məktəblər, hətta islam dininin özü üçün təhlükə hesab edirdilər.

1838-ci ildə Qazan Tədris Dairəsinin poçeteli qraf Musin-Puşkinin rəhbərliyi ilə hazırlanmış "Müsəlmanlara müraciət" adlı sənəd İrəvan quberniyasındakı azərbaycanlılar arasında geniş yayıldı. Azərbaycanlı uşaqların dövlət məktəblərinə qəbulunun ildən-ilə artmasında bu müraciət əhəmiyyətli rol oynadı. 1838-ci ildə 8 nəfər azərbaycanlı qəza məktəbinə qəbul olundu. Həmin müraciət sonralar unuduldu və nəşr edilmədi.

Müraciətin mətnini Qazan Tədris Dairəsinə aid hesabatlarda axtarsaq da, tapa bilmədik. Müraciətin əlimizdə olan yeganə nüsxəsi P.I.Tverdi tərəfindən 1880-ci illərin sonunda gimnaziyanın arxivindən tapılmış, onun xahişi ilə gimnaziyanın Azərbaycan dili müəllimi Firidun bəy Köçərli tərəfindən rus dilinə tərcümə

edilmişdir (Rüstəmov, 2024). Həmin müraciət indiyə kimi heç bir mətbuatda nəşr edilmədiyindən olduğu kimi burada verməyi məqsədəuyğun hesab edirəm.

“Воззвание к мусульманам, составленное под наблюдением попечителя Казанского учебного округа графа Мусина-Пушкина

Да будет известно каждому проникательному и высокопросвещённому члену мусульманского общества, что учреждение различных учебных заведений для свободного преподавания наук и распространения образования среди народа составляет главную цель правительства. Но способствовать широкому разливу и быстрому течению большой реки науки и искусства среди массы и с полной готовностью проходить людей к изучению полезных наук и по мере возможности, поощрять в них внимание к приобретению необходимых знаний и важных сведений – дело министра народного просвещения и его помощников, дабы посредством их благотворного влияния сердца верноподданных государства, подобно цветнику роз и лилий, распускались и всё существо по их, подобно ботаническому саду, развернулось и развеселилось. Поэтому попечители и директора учебных заведений великого Русского государства, со времени первого открытия школы до настоящего времени, оказывали большие услуги, открывали множество разнообразных училищ, так что всякий истинный искатель образования может выйти на большую дорогу, шествуя по которой найдёте счастье и достигнет благоденствия между своими современниками, которые будут указывать на него, как на умного и почтенного человека. Теперь, благодаря всемогущему Аллаху и стараниям покровителей образования, в счастливо устроенному Российскому государству образование распространилось повсеместно: не говоря уже о внутренних частях государства и в отдалённых его окраинах от-

крыто много медресе и мектебов, которые дают возможность иноверческому разноплеменному населению вкушать сладкие плоды с плодосновного дерева наук и искусства. Но заботливые старания, усилия со стороны начальников учебных заведений, благоволение и высокая милость со стороны правительства не принимаются многими из мусульман во внимание; они, закрывши дважды на многие века и погруженные в глубокий сон невидения, вполне подчинены заблуждениям своей природы. Они, пока ещё не пробуждённые от сна забвения, не в силах прислушиваться внимательно к тому голосу, который приглашает их к свету мудрости и продолжают оставаться в безрассудном невежестве. Они не понимают и давно забыли, что науки и искусства от них же перешли во Францию и делают там чудеса, оставляя своих первоначальных господ в забвении и невежестве. В каких странах находятся теперь те науки, которые назад тому несколько столетий питали могучий и познающий дух просвящённых халифов Аравии, умных и добрых падишахов Иранской земли. С помощью науки эти образованные халифы и шахи издавали мудрые законы, укрепляющие стены правления, восстанавливающие мир и порядок среди населения. Что случилось с учёностью мусульман, с их любовью к литературе? Что случилось с их великодушием и покровительством, которое оказывали она науками и искусством, благодаря которым одно время они были известны всему миру, как самые просвящённые люди, и, благодаря которым среди них сияла святочь добра, истины и знания. И куда ушли те счастливые времена, когда все мусульмане обращали большое внимание и все свои усилия на приобретение полезных сведений и необходимых знаний и когда изречение пророка: «знание и понимание всего существующего лучше и выше непонимания его», - служило наставлением всем и каждому, без различия пола и возраста. Нет сомнений, что подобные вопросы, после которых размышления над ними вызывают

горькое чувство у образованных мусульман, печалят их сердца и вызывают огненную страсть к приобретению и распространению просвещения. Итак поэтому ныне объявляется весьма, что по милости Божьей и с помощью благоверного императора нашего по всем частям великого русского государства для всех верноподданных открыты учебные заведения. Народные училища и гимназии открыты в Казани, Астрахани и в других больших и малых городах для того, чтобы ваши дети занимались разнообразными науками. Из этих училищ, в особенности из гимназий, всякий способный юноша, получив значительное образование, познакомившись с западными и восточными языками, сделавши некоторые успехи в науках духовных и светских, переходить в университет, где всесторонне изучает разнообразные науки в действительный причины многих удивительных явлений. В этих университетах (именуемых Императорскими) они усовершенствуются и по окончании полного курса цветника его жизни найдёт хорошую почву для произрастания прелестных цветков. Затем, дети, получающие воспитание и изучающие науки в правительственных школах, находясь под руководством и наблюдением опытных и добрых воспитателей, становятся в высшей степени нравственными, умными и добрыми, и это очень хорошо известно мусульманам. В этих училищах воспитывались и продолжают воспитываться выбранные их вашей среды мусульманские юноши, которые докажут вам справедливость всего нами связанного. Да будет вам ещё известно, что господа попечители учебных округов и начальники учебных заведений, поставив свою цель образовать народ, просветить его ум и расширить его умственный кругозор, неуклонно идут к этой святой цели. Они ничего не делают без основания и сколько Бог дал им силы, работают, сея семена науки и познаний среди подвластных русскому Императору племени, без различия религий, исповеданий и национальностей. Всем учащимся в русских учебных заведе-

ниях высочайше разрешено изучать догматы своей религии, на преподавание которых обращается особенное внимание, доказательством чему служить всем известная терпимость и свобода относительно религии, существующая в России (Romanovski, Tverdyi, 1890)".

Müraciətdə rus dövlətinin qeyri-ruslar arasında təhsil siyasətinin mahiyyətindən, təhsilin yayılması məqsədilə məktəblərin açılmasından, dünyəvi elmlərin əhəmiyyətindən, təbliğ və təşviqindən, müsəlman övladlarının ali təhsil almaq imkanlarından, Şərq sivilizasiyasının Avropa mədəniyyətinə verdiyi töhfələrdən, müsəlmanların dünyanın yeni çağırışlarından geri qalmasının səbəblərindən (hikmət işığına dəvət edən səsə qulaq asmalarından, qəflət yuxusunda olmalarından və s.) bəhs edilir.

Müraciətdə elmlərin pulsuz öyrədilməsi məqsədi ilə xalq arasında təhsilin yayılması üçün müxtəlif tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması dövlətin əsas məqsədi, təhsilə, maarifə yiyələnmək insan qəlbinin qızılqül və zanbaq çiçəyi kimi açılmasının və sevinməsinin səbəbi, elm və sənət ağacından şirin meyvələr dərməyin ən yaxşı yolu hesab edilir. Təəssüf hissi ilə bildirilir ki, müsəlmanların orta əsrlərdə sahib olduqları elm və təhsil bu gün Fransada möcüzələr yaratsa da, maarifçi xəlifələrin, müdrik və xeyirxah hökmdarların əhali arasında əmin-amanlığı və asayışı bərpa edən müdrik qanunları, onların qayğısı ilə intişar tapan, insanların əqlini və ruhunu qidalandıran elmi ideyaları Avropanı işıqlandırsa da, onlar indi geridə qalıblar. Müsəlmanların öyrənmək istəklərinə, ədəbiyyat sevgisinə nə olub? Peyğəmbərimizin "mövcud olan hər şeyi bilmək və dərk etmək onu anlamamaqdan daha yaxşı və üstündür" kəlamına riayət edərək dünyaya əxlaq, mərifət, elm və təhsil yaydığınız o xoşbəxt dövrlər geridəmi qaldı? Şübhə yoxdur ki, bu kimi suallar bir qədər düşündükdən sonra savadlı müsəlmanlarda acı hisslər yaradacaq, onların qəlblərini kədərləndirəcək, bilik və elm əldə etmək üçün alovlu bir ehtiras oyadacaq. Allahın lütfü və ali-həzrət İmperatorumuzun

köməyi ilə böyük Rusiya dövlətinin hər yerində bütün xalqlar üçün təhsil ocaqları açılıb. Bu məktəblərdə, xüsusən də gimnaziyalarda bacarıqlı gənclər təhsil almalı, Qərb və Şərq dillərinə bələd olmalı, dini və dünyəvi elmlərdə uğurlar əldə edərək universitetlərə daxil olmalıdır. Dövlət məktəblərində təhsil alan, elmlərin əsaslarını öyrənən uşaqlar təcrübəli və mehriban tərbiyəçilərin rəhbərliyi və nəzarəti altında ən yüksək dərəcədə əxlaqlı, ağıllı və mehriban olurlar ki, bu da müsəlmanlara çox yaxşı məlumdur.

Müraciətdə bildirilirdi ki, bu məktəblərdə sizin aranızdan seçilmiş müsəlman gənclər yetişdiriləcək. Sizə məlum olsun ki, cənablar, təhsil dairələrinin müvəkilləri, təhsil müəssisələrinin rəhbərləri xalqı və onların şüurunu maarifləndirməyi, intellektual dünyagörüşlərini genişləndirməyi qarşılarına məqsəd qoyaraq bu müqəddəs məqsədə doğru inamla addımlayır. Səbəbsiz heç nə etmirlər və Allah onlara güc verdiyi kimi, din, inanc və millət fərqi qoymadan Rusiya İmperatoruna tabe olan tayfalar arasında elm və bilik toxumu səpməyə çalışırlar. Rusiya təhsil müəssisələrində bütün tələbələrə öz dinlərinin əsaslarını öyrənmək üçün ən yüksək icazə verilir, onların tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir, bunu Rusiyada mövcud olan dinə qarşı tanınmış tolerantlıq və azadlıq sübut edir.

Bu müraciətdən az sonra azərbaycanlılar arasında İrəvan qəza məktəbində oxumağa maraq artsa da, azərbaycanlı şagirdlərin sayında ciddi artım olmadı. Bu xüsusda knyaz Vorontsov deyirdi: "Müsəlman uşaqlarının bir hissəsi rus məktəblərində təhsil alır, lakin valideynlər hələ də uşaqlarını bu tip məktəblərə göndərməkdən çəkinirlər. Buna sübut odur ki, azərbaycanlıların yaşadığı yerlərdə yerləşən 12 dövlət məktəbində cəmi 165 şagird təhsil alır"¹⁹.

Həmin illərdə "əhalinin rus məktəbinə bu cür münasibəti təkcə İrəvanda deyil, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın hər yerində nəzərə cəpirdi" İrəvanda əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etsə də, qəza məktəbində

oxuyanların cəmi 8 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi (Romanovski, Tverdy, 1890).

1843-cü ildə Derpt Universitetinin məzunu X.Abovyan (1809-1848) qəza məktəbinə nəzarətçi (müdir) təyin edildi. 1837-1843-cü illərdə Tiflis qəza məktəbində işləyən X.Abovyan 1843-1848-ci illərdə İrəvan qəza məktəbinə rəhbərlik etdi. O, qəza məktəbinin infrastrukturunu ilə tanış olduqdan sonra tədrisin normal təşkili üçün sinif otaqlarının cari təmirə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəldi. Tədris binasının dam örtüyü keyfiyyətsiz materiallardan düzəldildiyinə görə qısa müddətdə yararsız hala düşdü. Yağış zamanı sinifdə dərs keçmək mümkün deyildi. Binanın təmiri üçün gümüş pulla 415 rubl 711 qəpik vəsait tələb olunurdu. Cənubi Qafqaz vilayətinin baş idarəçisi general-adyutant E.A.Qolovin təhsil idarəsinin rəisi general-mayor Şrammin ərizəsinə əsasən qəza məktəbinin təmiri üçün həmin məbləğin ayrılmasına icazə verdi. Lakin bu məbləğ kifayət etmədi. General-mayor Şrammin icazəsi ilə məktəbin təmirinə 865 rubl 21 qəpik vəsait xərcləndi. Bu kimi tədbirlər qəza məktəbində tədrisin səmərəli təşkilində əhəmiyyətli rol oynadı. Məktəbdə fiziki cəza qadağan edildi, məktəbin ailə ilə əlaqəsi genişləndirildi, şagirdlərə bağlılıq və bostançılıq işlərinin öyrədilməsinə başlandı, ana dili təliminə ayrılan saatlar artırıldı, rəngarəng təlim metodlarından istifadəyə üstünlük verildi. Bununla yanaşı, X.Abovyan qəza məktəbindən şagird axınının qarşısını almaq məqsədilə məktəbə 15-20 yaşlı yox, 8 yaşlı oğlanların qəbulunu, sinfi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ən yaxşı məzunların ali məktəblərə göndərilməsini təklif etdi. Həmin illərdə qəza məktəbində oxuyan şagirdlərin sayında nəzərəcərpacaq artım baş verdi.

Nəticə

İrəvan qəza məktəbi inkişafının ilk mərhələsində azərbaycanlılar arasında ibtidai təhsilin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Məktəbin əsas məqsədi yerli əhali arasından

¹⁹ Akty, sobrannye Kavkazskoy arkheograficheskoy komissiiyey. Tom X. Tiflis., 1878, №105, s.127-128.

dövlət idarəçiliyinə uyğun kadrlar yetişdirmək və Rusiya imperiyasının təhsil modelini bölgədə yaymaq idi. O dövrdə Rusiya imperiyası yerli idarəetmədə azərbaycanlıların iştirakına ciddi ehtiyac hiss edirdi. Yerli əhalinin təkidli tələbləri nəticəsində ikisinifli qəza məktəbi üçsinipli qəza məktəbinə (1844), o da progimnaziyaya (1869) çevrildi. Progimnaziyanın bazasında isə 1881-ci ildə İrəvan kişi gimnaziyası təşkil olundu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Akty, sobrannye Kavkazskoy arkhеograficheskoy komissiyey. T.7. Kavkaz i Zakavkazyе za vremya upravleniya generala-feldmarshala grafa Ivana Fedorovichа Paskevicha-Erivanskogo, 1827-1831. Tiflis Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo. 1878, s.64-67 (№73).
- ² Akty, sobrannye Kavkazskoy arkhеograficheskoy komissiyey. Tom X. Tiflis, 1878, №105, s.127-128.
- ³ Istoricheskaya zapechatka ob Erivanskoy Gimnazii (sostavitel' V.Romanovskiy, P.Tverdyi). Tiflis, 1890, s.28.
- ⁴ Iz proshlogo Erivanskoy gimnazii. Gaz. "Kavkaz", 7 iyunya 1890, № 14.
- ⁵ Obozrenie rossiyskikh vladeniy za Kavkazom v statisticheskom, etnograficheskom, toponimicheskom i finansovom otnosheniyakh: proizvedennoe i izdannoe po vysokshayemu soizvoleniyu. Spb.: Tip. Departamenta vnesh. Torgovli. Ch. 4. 1836. S.275.
- ⁶ Pashaev, A.Kh. (1991). Ocherki istorii nachal'nogo obrazovaniya na Kavkaze v XIX-nachale XX vekov. Baku, AGPU.
- ⁷ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825 - 1881). Shtaty i tabeli. Tom IV. 1829 g. – Sankt-Peterburg. 1830, s.20.
- ⁸ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825 - 1881). Tom 10 (1835), Chast' 1. Zakony (7717 - 8356). Sankt-Peterburg. 1855, s.406.
- ⁹ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825 - 1881). Tom 10. (1835) Chast' 2, Shtaty i tabeli, Sankt-Peterburg. 1855, s.73.
- ¹⁰ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825 - 1881). Tom 10 (1835). Chast' 1. Zakony (7717 - 8356). Sankt-Peterburg. 1855, s.410.
- ¹¹ Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. (1825 - 1881). Zakony (2575 - 3398). Tom IV. №3060. 1829 g. Sankt-Peterburg. 1830, s.573.
- ¹² Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii. Tom IV. Sankt-Peterburg. 1829 g. S-Pb. 1830, s.571.
- ¹³ Rüstəmov, F.A. (2022). İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları. Bakı: Elm və təhsil.
- ¹⁴ Rüstəmov, F.A. (2024). İrəvan gimnaziyası və onun azərbaycanlı məzunları. Bakı: Elm və təhsil.